

ERAT-76.1.10505

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

KULTUURIMÄLESTISTE

RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

ARHIIVIMET
A-299

Objekt: Tartu Toomkirik

Šifr. nr.:

Tellija: Tartu Linna RSN TK Kommunealmajanduse osakond

Teostaja: Kultuurimälestiste RPI

Tartu Toomkiriku 1977.a.
väliuurimiste aruanne.

Direktor

I. Toss

Peainsener

J. Vali

Osakonna juhataja

Osakonna peaarhitekt

K. Aluve

Projekti peainsener

J. Kulasalu

Peaspetsialist

V. Raam

S a a t e k s

1977. aastal jätkusid ehitusarheoloogilised uuringud Tartu toomkiriku pikihoones. Kaevamiste problemaatika oli välja töötatud juba varem - alates 1975. aastast. 1975. ja 1976. aasta kaevamiste põhilisimaks löiguks oli pikihoone lääneseina sisekülg; siit saadud andmete põhjal kujunes kontseptsioon pikihoone ehituslikust arengust. Täiendavate andmete saamiseks ja nimetatud arenguskeemi kontrollimiseks oli 1977. aastal põhieesmärgiks saada veel üht ristlõiget kirikust. Muidugi polnud sihiks ühtse laiuse ja sügavusega tranšee kaevamine. Kaevandeid laiendati ja süvendati vastavalt vajadustele ning löike, kus polnud eeldada olulisi resultate - vähemalt selliste kaevamismeetoditega - läbi ei kaevatud. Peeti otstarbekaks kaevata läänest lugedes V travee joonel, seda kahel põhjusel. Esiteks - siin on lõunaküljel säilinud ainus kontraforss, mis on seni puutumata (I ja II kontraforss konserveeriti kuuekümnendate aastate alguses; III ja V kontraforss on hävinud). Teiseks - sel joonel on kiriku nii põhja- kui ka lõunaküljel olnud kabelid või eeskojad. Need on kahekümnendail aastail O. Freymuthi poolt küll läbi kaevatud¹, ent kaevamisandmeid lugedes tekkis rida küsitavusi, mistõttu peeti vajalikuks nimetatud tsoonid uuesti läbi kaevata. Sellega seoses peame nentima üht ebameeldivat tõsiasja. Nämelt enamikus lõikudes, kus on võimalik olnud Freymuthi uurimisi kontrollida,

¹ O. F r e y m u t h, Ulevaade Tartu Doomevaremete kaevamistõist aastail 1924 ja 1925. - Ajalooline Ajakiri 1926; O. F r e y m u t h, Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones. - Ajalooline Ajakiri 1927.

on tulemused osutunud Freymuthi omadest oluliselt erinevaiks. Enamikel juhtudel on põhjuseks ilmselt see, et Freymuth on välja puhastanud ainult pealmised konstruktsioonid neid sügavamalt sondeerimata. Sellega on uurija nii mõnelgi juhul piirdunud hili-sema ümberehituse fikseerimisega, lugedes seda esialgseks. Mõnel juhul on tal märkamata jäänud ehitusajaloo suhtes olulised väike-detailid - vuugid, maharaided jne.

Teiseks kaevamislõiguks oli lõunatorn. Ka siin jätkati varasemat probleematikat - esialgse läänefassaadi uurimist (1976. aastal kaevati läbi selle põhjaosa).

Kaevamised toimusid eranditult käsitsi. 5 - 7 liikmelise brigadi tuumiku moodustasid kaevajad, kes töötasid siin juba eelmise aastal. Töid juhendasid arhitekt Udo Tiirmaa ja allakirjutanu.

K a e v a n d 1 / 77

Asukoht: Lõunatorni idaosa.

Eesmärk: Selgitada algse (tornide-eelse) läänefassaadi kuju ja võimalikud ehitusjärgud.

Kõnesolevat löiku kaevas O. Freymuth 1926. aastal. Tema andmeil "alles nelja jala sügavusel tehti sisemise tugipiida juures (piida ja läänemüüri vahel nurgas) ligikaudselt v e e r a n d - r i n g i m o o d u s t a v a (minu sõrendus - K.A.) alusmüüri jäänused vabaks. Need olid säilinud võrdlemisi armetus seisukorras ja lasksid selgesti näha kaunis hoolimatu eemaldamise jälgi. Äärmiselt taskete töötingimuste tõttu tuli keelduda alusmüüri uurimisest selle terves sügavuses. ¹Vastuolu tekib aga autori teksti ja samas toodud kaevandi joonise~~ik~~ vahel. Viimaselt ei ole võimalik mingisugust veerandringi välja lugeda, täpsemalt - antud joonise põhjal on üldse raske saada ettekujutust kõnesolevast sõlmest.

Vaatleme väljapuhastatud konstruktsioone liikudes põhjast lõunasse. Põhjapoolne kontraforss (torni põhjasein) on idapoolses osas ca 4 m ulatuses raiutud välispinnaga; üksnes tugipiida läänepoolne osa on intaktse välispinnaga. Kaevamistel selgus, et kontraforssi ~~üks~~soklisimss kulgeb kuni raidejooneni ning siis katkeb: simss ei lõpe nurgaplokiga vaid tavalise profiilkiviga.

Kontraforsiga külgneb ulatuslik platvorm - rudiment kunagisest trepitornist. Selle läänekontuur ei alga simsi (või maha-

¹ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 101-102.

raide) joonelt vaid ca 44 cm lääne pool. Müür kulgeb 182 cm pikkuselt lõunasse. Müüri ja kontraforssi liitekohal on teravnurkne sisselõige - analoogne võtte, nagu oleme näinud pikihoone võlvitugede baaside juures. Tornialuse edelanurk on lõhutud - vaatleme seda allpool, kuna lõunakülg kulgeb lõuna-kontraforsist ca 158 cm kaugusel kuni kiriku algse lääneseinani. Platvormi lääne- ja lõunaküljed on küll teineteise suhtes risti, ent teiste läänefassaadi elementide (läänesein ja kontraforsid) suhtes vähese nurga all.

Platvormi edelanurk on praegusel kujul mitmeastmeline, kusjuures astmed on omavahel nurga all. Alaehitis on maakividest (kõrguseni ca 65. 18); järgnevad kirde-edelasuunaliselt laotud tellised, millede edelanurgad on maha raiutud. Kolmanda astme kontuuri määrab üksik loode-kagu sihiline tellis ning selle pikendusena kulgev jälg müüritises. See aste on platvormi lääne- ja lõunakülje suhtes 45° all. See ongi ilmselt trepitorni sokliosa kontuur, kuna esimesed kaks astet kuuluvad vundamenditsooni. Nimelt on kontraforsside ja lääneseina vundamendi pealispind (ühtlasi rajamisaegne maapind) vahemikus 65. 39 - 65. 44 ning ainult viimane aste ulatub sellest kõrgusmärgist ülespoole.

Platvormi põhjaosas oli kõrgusel ca 65. 76 tellistest pörandafragment¹. Pöranda eemaldamisel ja müüritise edasisel sondeerimisel puhastati välja ka vähesed fragmendid trepikäigust. Sisepääs sinna on olnud kirikuinterjööri; torni põhjaseinaga paralleelselt, ca 70 cm kaugusel on käiguava põhjasein 2 - 3

¹ On võimalik, et pörand pärineb uute tornide ehitamise ajast, aga samuti - ümberehitusest, mil torniruum ühendati külglööviga.

kivirea kõrguselt säilinud. See lõpeb rudimendiga keerdtrepi spindlist. Viimane on ovaalse kujuga; all on tahatud tellis, selle peal liivakivist spindlifragment. Nimetatud detail paikneb samal joonel, kus torni põhjaseinas on vähene nõgus intaktne pind - jälg keerdtrepi käiguavast. Trepi astmeid säilinud ei ole.

Trepi torni ja lääneseina alaosa liitekohal selgus, et nende vundamendid pole omavahel seotud, küll on aga liitenurk krohvitud. Võib oletada, et trepi torni vundament on lisatud pärast lääneseina alusmüüri püstitamist, kuid enne, kui alustati sokli laadumist.

Lääneseina vundament tornide-eelse fassaadi lõunaosas lõpeb kõrgusel 65. 44 70 cm laiuse horisontaalse astmega. Vundamendi ülaosa on laotud tellistest rulaadkihina. Vundamendile järgneb 5 kivirea kõrgune sokkel sirmsiga. Seinosa astub sokliga võrreldes 14,5 cm võrra tagasi. Seda lahendust saab jälgida üksnes torni lõunanurgas, kuna suures osas on sein lammutatud kõrguseni 65. 66 seoses torniruumi ja külglöövi ühendava ava rajamisega.

Lääneseinale on sekundaarsena juurde laotud paksendus. See on laotud vahetult vundamendi ~~astmele~~ astmele. Alaosas koosneb juurdeladu lohakalt paigaldatud maakividest.

Lõunakülje kontraforss kaevati lahti sügavuseni 64. 37, ent vundamendi taldmikuni ei jõutud. Vundament laieneb astmeliselt - väljapuhastatud lõigus eendub alusmüür sokliga võrreldes kuni 83 cm, moodustades kolm astet. Vundament on laotud maakividest, mis kogu kaevandi ulatuses on paigaldatud mördiga. Astmed on lõpetatud tellistega. Vundament lõpeb kõrgusel 65.40

19 cm laiuse tellisastmega. Järgneb 5 kivirea kõrgune sokkel ja soklisimss. Nii sokkel kui ka järgnev seinosa on nn. gooti süsteemis.

Kontraforsist lääne poole jääv uus tornimüür on kontraforsist 33 cm võrra õhem. Siin kaevati sügavuseni 63. 06. Kogu lahtikaevatud kõrguses on vundamendi juures kasutatud ainult tellist. Kaevandi alaosas intaktne müüripind ulatub kõrguseni 63. 82, järgnevalt on müür 0,5 kivi paksuselt varisenud või maha raiutud. Kontraforsi vundamendiaseme joonel moodustab müür ca 31 cm-se tagasiaste. Siit algab ilma liigendamata (st. ilma väljatõstetud soklitsoonita) vendi süsteemis laotud seinapind.

Pinnaseprofiil. Kogu kaevandi kõrguselt oli varisemis- või täitepraht; alles kaevandi põhjas (kõrgusel 63. 06) jäuti moreeni. Profiili alaosas oli varisemispraht, järgnes rida mulda, tellisetükke, mörtil ja konte sisaldavaid erinevaid kihistusi.

Leiumaterjalist tuleks mitmete tellisprofiili fragmentide¹ kõrval nimetada miniatuurseid klaaspudeleid ja -purke ning nende katkeid. Viimased anti üle Tartu Linnamuseumile.

¹ vt. U. T i i r m a a, Tartu Toomkiriku ehituskehandis esinevate vormitelliste fokseerimine. Kaust II. Tallinn 1978. KRPI arhiiv A-53, j. 82, 89, 90, 93.

K a e v a n d 2 / 77

Asukoht: V travee kiriku lõunaküljest kuni kesköövini.

Eesmärk: - selgitada lõunaportaali ja lõunaküljel paiknenud kabeli ehituslikku kujunemist;

- uurida pikihoone pörandaid ja kultuurkihtide ladestusi;

-Uurida S-5 piilari alaosa.

Alustame taas O. Freymuthi andmeist - ta kaevas siin 1926. aastal. Autor väidab, et algselt lõunaküljel portaali ei olnud. Ent varsti pärast pikihoone valmimist "...murti lõunapoolse küljel põhjapoolse portaali vastu neljanda ja viienda piida vahel aknassein välja ja ehitati piitade välisotsa kohal portaal sisse, mis oli rikkalikumalt kaunistatud kui senine põhjapoolne portaal; piitade vahel tekkis loomulikult eeskoda." Hiljem on portaali ette ehitatud kitsas kahevõlvikuline kabel.¹

Siiski tekkis juba enne kaevamisi kahtlus selle kontseptsiooni suhtes. Nimelt on lõunakülje IV kontraforsi (seniste hinnangute kohaselt kuulub see pikihoone I ehitusjärku) lõunaküljel üle ühe tellisrea maharaiutud sidekivid, mis on laotud kontraforsiga üheaegselt. Siit võis oletada, et müür on jätkunud lõuna suunas - võimalus, mida Freymuthi andmed välistavad.

Vaatleme kaevandit üksiklõikude kaupa.

S-IV kontraforsi lahtikaevamisel selgus, et vundament jätkub siin ahtamana lõuna suunas. See on säilinud osaliselt - läänekülg on maha raiutud seoses uue kabeli ehitamisega. Vundamendi

¹ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 96 - 99; 104.

lõunakülj ulatub kontraforsi soklijoonest ca 144 cm kaugusele. Edasi on vundament jätkunud ka ida suunas, ent on mingil põhjuse (vahest seoses matustega) lammutatud. Vundament on suhteliselt madal - 76 cm kõrgune (pealispind 65. 65, taldmik 64. 89). Alumised maakivid on siin pakitud mullaga, ainult ülemised kiviread on ~~pakit~~ laotud mördiga. Vundamendi pealispind on tellistest.

Analoogne lahendus on olnud ka V kontraforsi lõunaküljel, ent see vundamendiosa on veelgi rohkem lõhutud.

Kaevandi lääneküljel satuti ka uue kabeli alusmüürile. See on ca 82 cm paks, vundeeritud veelgi kõrgemalt (rajamissügavus 65.05). Ka selle maakivivundamendi alumised kivid on sängitatud mullaga. Kabeli tellistest sokli- või seiniosa on antud lõigus säilinud kahe kivirea kõrguselt.

Olulisemad andmed aga selgusid müüristiku sokli- ja seinatsoonis. IV kontraforsi soklisimss kaguosas on hästi säilinud; muuhulgas on ka nurgaplokk terve. Sellele järgnes tugipiilari lõunaküljel veel kaks simsikivi ning sellega simss ka lõppes. Iigikaudu samal joonel kulgebki ülalmainitud sidekivide vöönd, ühtlasi kulgeb siit lõunasse tellismüür. Viimane on säilinud kahe rea kõrguselt. Simsi tsoonini see ei ulatu, ent sellest hoolimata saame kindlalt väita, et kõnesoleval ehitusosal ei ole sarnane simss jätkunud. Nimelt simsi korral astub sein soklist 14-15 cm tagasi. Juhul kui selline süsteem oluks ka siin, pidanuks sidekivid (märgid omaaegsest seinakontuurist) paiknema väljapuhastatud põhja-lõuna sihilise müüri läänekontuurist mõnevõrra ida pool. Nagu nimetasime, on need praktiliselt ühel joonel. Ja veel - kui simsa jätkunuks lõuna suunas, siis pidanuks olema jälgi ka nurgaplokkist. Situatsioon on identne 1976. aastal uuritud lääneportaali eeskoja välisnurgaga: siin jooksis välis-

soklisimss 'umbselt' vastu portaalieeskoja müüri; viimasel oli küll samuti simss, ent erineval kõrgusel ja teise profiiliga.

Nimetatud sõlmest saab teha vaid ühe järelduse - ka lõunaküljel on algselt olnud portaalieeskoda, mis kõikide tunnuste järgi oli analoogne lääneeeskojaga.

Eeskojamüüri idakülje lõunaosas oli säilinud ka välisportaali palendi baasi fragment. Oma vormilt meenutab see I ehitusperioodi võlvide eendtugede soklite vorme: faasitud nurgad vahelduvad täisnurksetega. Siiski on ühes detailis ka erinevus - viimatinimetatud ehitusdetailid on nn seinasoklist alati teravnurkse vaoga 'lahti lõigatud', rõhutades oktagoonseid vorme. Kõnesoleval juhul see puudub. Baasifragmenti põhjal otsustades pidi eeskoda olema avatud esiküljega - baasil puudub valts ukselehe jaoks.

Analoogse eeskojamüüri fragmentid on säilinud ka idaküljel. Siin on aga kõik palju rohkem purustatud - saame nentida ainult seinakunagist olemasolu.

Kontraforsside vaheline (st. lõuna-kabellöövi) tsoon.

IV kontraforssi (ühtlasi portaalieeskoja) sisekülg on alaosas maha raiutud - ilmselt sooviga ruumi avaramaks muuta. Algsest seinapinnast on säilinud kaks alumist kivirida, mis on jäänud laiendamise-aegse pörandi alla. Kontraforssi ülaosa väljapuhatamisel selgus, et pärast vundamendi valmimist on müüriisuundi korrigeeritud: kontraforss alias eeskojasein ei kulge vundamendiga paralleelselt vaid nurga all. V kontraforss on pea täiesti lammutatud (millal ja mis põhjusel - ei tea¹); säilinud on see

¹ Juba 18. sajandi II poole mõõtmisjoonisel puuduvad lõunakülje kolm idapoolset ^{tugi} piilarit.

mõne kivirea ulatuses. Ka siin näeme, et kontraforsi läänekülge on maha raiutud enne lammutamist: müüri tuumik on säilinud kõrgemalt kui välispind; kontraforsi loodenurgas oli pörandafragment, mis ulatus maharaiutud müüriosa peale, külgnes aga kontraforsi tuumikuga.

Antud lõigus sai jälgida ka müüri sisestruktuuri. Osutus, et erinevalt välisvoodrist on sisemised tellised laotud välispinnaga risti: ainult müüri sisepõhjaosas (sisuliselt on siin tegemist pikihoone lõunaseinaga) on need põhja-lõuna sihilised, kuna lõuna poole jäävas kontraforsi osas on ladu ida-lääne sihiline.

Kontraforsi otsajoonel on paiknenud sekundaarne portaal, millest on säilinud läänekülje palendi diagonaalse kontuuriga baas. Samuti oli säilinud portaali lävi, kus on kasutatud lamedapinnalisi maakive. Viimaste eemaldamisel selgus, et portaali joonel on läve all maakividest alaehitis, mis kontraforsside vundamentide suhtes oli sekundaarne. Uurimiste käigus see sõlm lammutati.

Algse kiriku välissein antud lõigus - ühtlasi lõunakülje portaal - on paiknenud ligikaudu lõuna-välisseina joonel (täpsemalt - astub viimasest ca 45 cm lõuna poole). Müür on lammutatud; säilinud kaks tellisrida võimaldavad määrata üldisi gabariite (portaalieeskoja sisemõõdud on 3.34 x 3.16), mitte aga detailide lahendusi (portaaali suurus ja kuju jne.).

Lõunaseina sisekülg. Vundamenti rajamissügavus kõigub siin vahemikus 64. 11 (kaevandi lääneosas) - 64. 45 (idas). Alaosas on vundament laotud kuivmüürina kitsasse kraavi - viimase kontuur oli pinnases jälgitav. Kõrgusel 65. 43 - 65.46 ~~monduktab~~ lõpeb vundament ca 48 cm laiuse astmega.

Järgnev sokliosa kontraforsside joonel on säilinud 4 - 5 tellis-

rea kõrguselt, kuna vahepealses lõigus on üksnes kaks rida. Mittereal tasandil paiknevate pörandafragmentide osalisel eemaldamisel sai määrata ka algse portaali orva mõõtmed - see oli 97 cm sügavune 193 cm-se laiuuse juures. Eemaldatud täitemüüritise all orva nurgas leidis õhuke mullakiht - siit järeldus, et portaal sel kujul on ka kasutusel olnud. Orva pörandapinnas oli ca ühe tellise sügavune piklik ebamääraste kontuuridega süvend, milles olid inimluud.

Kaevamistel oli võimalik uurida kaht võlvitoe baasi. IV kontraforsiga külgneva eendtoe joonel oli väheldane maakividest ja tellistest 46 cm kõrgune taldmik, mis oli ehitatud vastu piki-seina vundamenti. Kaevamiste käigus taldmik lagunes. Baasist oli säilinud 5 kivirida, neist kolm alumist tervikuna. Baas koosneb kolmest oktagoonist, milledest keskmine on eendatud. Siia lisanduvad veel täisnurksed vaheastmed kaheksakandiliste vormide liitumiskohtadel¹. Baasi ladumisel on kasutatud vormikive, kuid osaliselt on vorm kujundatud raiumise teel. Baasi välispinnad on vertikaalselt rifeldatud. Analoogne oli ka V kontraforsiga külgnev baas. Ka siin oli külgekleebitud alaehitis. Baas on säilinud nelja kivirea kõrguselt. Pinnad on samuti raiutud vormidega. Lisaks oli baasil, samuti sellega läänes liituval piki-seina soklil allannirisenud valge värvi jälgi. Võib oletada, et siin on soklil olnud dekoratiivne valge värviga kujundatud vuu-gistik - analoogne sellele, mida 1975. aastal sedastasime lõuna-kõrgseina seinapiilari baasi juures.

¹ Oleme varem väitnud, et varasematel kaevamisjoonistel on baasi ja sokli liitumiskoht kujutatud vigaselt. Ka käesolevad kaevamised kinnitavad seda väidet.

Põrandatasandeid on kõnesolevas lõigus fikseeritud mitmes kõrgusjärgus. Algset (planeeritud) põrandat oleme seostanud vundamendi astmega - siin fikseerisime kõrgused 65. 43 ja 65.46. Põrandafragmente sel kõrgusel ei ole leitud - on vägagi võimalik, et antud põrand jäi realiseerimata.

Portaali orvas oli põhja-lõuna sihilistest tellistest põrand või lävi kõrgusel 65. 57. Järgnev põrandatasand oli kõrgusel 65.68 - 65. 69. See koosnes paksust mördikihist, viimase all oli kohati mulda. Kolmanda tseoni moodustab tellistest põrand. Selle üks fragment oli IV kontraforsi läheduses kõrgusel 65. ⁷⁹XX. See oli laotud osaliselt põhja-lõuna sihilistest tavalistest tellistest, mille kõrval oli ka diagonaalselt paigaldatud tellisplaate². Kivid olid sängitatud liivalusele. Samal kõrgusel oli üksik tellis (samuti liivalusel) V võlvitoe baasi juures. Sellesse kõrgusjärku kuulub ka IV kontraforsist lõuna poole jääv põrand, mis on kuulunud uuele kabelile (kõrgusel 65. 81). See oli laotud samuti diagonaalselt tellisplaatidest, ent need olid märksa suuremad (29 x 28,6 x 9,5)^{2/} kui mujal leitud.

Piilar S-5.

Lahti kaevati piilari läänekülge. Võib oletada, et selle vundament moodustab ruudukujulise põhiplaani platvormi - vähemalt selle lääneservaks on 2.8 m pikkune sirge, mis paikneb piilari keskteljest 1,4 m kaugusel. Piilari vundamendi rajamissügavus on küll kaunis soliidne, ent suhteliselt kehvalt ehitatud. Kui-

l T i i r m a a, j. 83.

gi taldmik on kõrgusel 64. 14, ei ulatu see puutumata pinna-
seni - allpool jätkub tellisetükke, konte jm. sisaldav mulla-
kiht. Muuhulgas fikseeriti kõrgusel 63. 98 matas, mis ulatus
piilari taldmiku alla. Vundamendi 1,14 m kõrgane alumine tsoon
on laotud kuivmäärina; maakivide vahed on täidetud äärmiselt
sõreda liivaga. Üksnes 47 cm kõrgane ülaosa on laotud mördi-
ga. Kõrgusel 65. 75 lõpeb vundament tellistega kaetud ning mör-
diga silutatud tasandiga (ilmselt põrandatsoon).

Järgneva oktagoonse baasi välispind on praktiliselt täie-
likult hävinenud, ainult üksik nurgakivi võimaldab rekonstru-
eerida baasi konfiguratsiooni. Baasi ülaosa on parandatud väikese-
formaadiliste telliste ja tsementmördiga, kasjuures baasi algseid
gabariite pole jälgitud. Samuti on parandatud piilari tüvese ala-
osa - nii tahke kui ka nurgaturpi. Võimalik, et siin on tegemist
arh. R. Galeke aegse remondiga.

Pinnaseprofiil.

Lõunaküljel (portaalieskoja ümbruses) on arvatavasti algne
maapind olnud orienteeravalt kõrgusel 65. 40. Vähem kui poole-
meetrise mullakihi all algab loodusliku kollase liiva tsoon.
Lõunalööv (peaega piilari teljeni) ei ole kultuurkiht samuti
kuigi paks: alates kõrgusest ca 65. 21 algab musta mulla kiht,
65. 04 kollakas liiv, millele järgneb savi sisaldav moreen. Vaid
üksikud matustega segipööratud tsoonid lõikavad läbi looduslik-
ke kihistusi.

Olukord muutub S-5 piilari juures. Järsult ulatub siin segi-
pööratud kiht (tellisetükke ja konte sisaldav mulla ja moreeni
segu) sügavuseni 93. 98 - 64.06, alles siis algab puutumatu

moreen. Seletust sellele asjaolule ei suuda me praegu esitada, üksnes matustest see igatahes tingitud ei ole.

Piilari põhjakülje läheduses oli taas väike lõik, kus pinnakihid olid puutumatud. Lisame, et see tsoon oli kaetud ilma tekstita haakiviga, ühtlasi puutus ka matus - vahest see detail seletab lõigu puutumatus.

Kesklöövis ulatus segipööratud kiht taas sügavale - kuni ca 64. 46, missugusest kõrgusest algas moreen. Kaevandi põhjaosas olid pinnasekihid veelgi sügavamalt segi pööratud, ent ilmselt see on toimunud uusajal - siin leidsid suured betoonkanakad, mis on tõenäoselt pärit raamatukogu rekonstrueerimise ajast.

Kaevemiste käigus satuti mitmetele matustele, mis paiknesid erinevatel kõrgustel. Kõige sügavamal oli üks matus kesklöövvis (63. 926) ja lõuna-kõrgseina joonel. Mõlemad olid maetud kirstudes - pinnases olid säälmed kõdunenud kirstulaudadest. Tähelepanuväärselt ulatus teisena nimetatud matus piilari alla, järelikult - siia on maetud juba enne kõrgseinte püstitanist. Panused puudusid, mistõttu täpsem dateerimine pole võimalik.

Järgmise matuste horisondi võime tinglikult määratleda kõrgustega 64.55 - 64. 62. Matused on peaga läänes ning ilma kirstudeta. Kolmel juhul - kõik need olid laste luustikud - olid ka panused: kahel vitssõlg, ühel hoburaudsõlg¹. Arheoloog V. Lõugas on esialgselt dateerinud vitssõled "tõenäoliselt 16.-17. saj., usutavasti 17. saj.". Hoburaudsõle koh-

1 Leitud T-253, T-258, T-259, antud üle Tartu Linnamuseumile.

ta on esitatud oletus, et võib-olla on ka 16. sajandist ~~vt.~~
~~Matuste~~. Matuste paigutamiseks 17. sajandisse ei tahaks siiski
nõustuda; mitmeid asjaolusid silmas pidades on tõenäosem, et
need pärinevad siiski Liivi sõja eelsest perioodist.

Kolmas matuste tsoon on orienteeruvalt vahemikus 64.96 -
65. 20, seega vägagi maapinna lähedal. Ka seda kihistust on
võimalik dateerida - ühel juhul oli panuseks kuninganna Kris-
tiina aegne münt (1632 - 1654)¹. Pikihoones on kõik skeletid
peaga lääne suunas. Seevasta portaalieskoja lähedal kaeva-
ti samas kõrgusjärgus välja kolm matust, mis olid orienteeritud
itita.

K a e v a n d 3 / 7 7

Asukoht Põhjalöövi põhjakül, kabellööv ja pikihoone väliskül
V travee joonel.

Eesmärk: Probleemaatika oli siin üldjoontes sama, mis 2/77
kaevandis kiriku lõunapoolses osas. Lisaks veel mõned täienda-
vad küsimused - nimelt on kabel muudetud võlvi sisseehitamisega
kahekorruseliseks ning samuti on sinna ehitatud trepp.

Tsiterime jällegi Freymuthi seisukohti: "Esimese kiriku põh-
japoolne portaal asus hiljemini uuendatud portaali praegu nähta-
vate jäänuste kohal /s.t. põhja-kabellöövi välisküljel - K.A./.
Esimese portaali profileeritud sokkel osutus esimese põranda
kohal mõlemal poolel väga hästi alalhoidunuks. /.../ Portaali
ees oli müüritud ainult väike platvorm /.../ Siis võeti ette
eeskoja ümberehitus. Umbes piitade poolses kõrguses ehitati võlv
sisse, mille kohale asetati tõra /-empoor või rõdu - K.A./
/.../ Et nüüd ühest küljest võimaldada võimalikult vähem silma-
paistva ülesmineku tõrale, teisest küljest aga samal ajal oman-
dada toendi võlvi jaoks, laiendati eeskoja idapoolset piita sel-
le alumises osas kuni võlvi kõrguseni kolme telliskivipikkuse
võrra ja asetati sellega omandatud ruumi sissekäik ning kitsas
trepikäik /.../ Teisest küljest ei või aga võlvi ja tõra sisse-
ehitus ajalisel mitte väga tugevasti eraldatud olla esialgsest
ehitusest, sest laiendatud tugimüüri leitud jäänus osutab korra-
pärast Gooti liidet ja samuti on lugu ka piidaga /.../ Võlvi
tugimüüri sisseehitamise tõttu muutus eeskoda loomulikult märksa

kitsamaks. Seda ruumikaotust püüti, niipalju kui see võimalik oli, tasa teha sellega, et eeskoja läänepoolses piidas mõhk välja muht: tublisti ühe telliskivipikkuse ulatuses. /.../ Nüüd järgnes terve kiriku põhjalik laiendav ümberehitus /s.t. - ehitati põhja-kabel-lööv - K.A./. Ometi jäi portaalleeškoda sellest ümberehitusest esialgu puutumata ja seda ümbritsevad piidad jäid oma tuumikult endiseks. /.../ Suure ümberehituse ajal muudeti aga portaalleeškoda niivõrra, kaivõrra portaali uuendati. Portaali uuendamise põhjustas ümberehituse juures ettevõetud põranda kõrgemaletõstmine, mis ka eeskojas pidi aset leidma. Selle läbi oli sennine portaal muutunud veidi madalaks; nii tuli see kõrvaldada ja vastavalt uus ehitada, mis loomulikult uuel põrandalt ilma sokkelita üles kerkis. Uue põranda paasikplaadid /.../ Neljanda ja viimase ehitamis- perioodina võib mainida ühe kabeli juurdeehitamist, mis võrdub kõrvallöövi 1 1/2 rakke suurusele ..."

Pikihoone põhjaküljel võis juba enne kaevamist oletada, et situatsioon on olnud erinev senistest kontseptsioonidest - ka siin on jälgi (analoogselt lõunaküljega) maharaiutud sidekividest. Portssli läänepoolse palendi juures kaevati lahti põhja-lõuna sihiline müür. Kui Freymuth kõneleb portaaliesisest 'väikesest platvormist', siis hoopis osutus, et tegemist on kiriku pikiseinast eenduva eeskoja vundamendiga. Müür on vundeeritud suhteliselt tagasihoidlikult - rajamissügavus 64. 87. Väärrib tähelepanu, et müür on rajatud mullapinnale. Vundamendi läänekülg oli välja murdud x - ilmselt seoses uue kabeli ehitamisega. Et ka eeskoja sokliosa on lamutatud, ei saa me määrata algse eeskoja gabariite.

Nimetatud vundamendist lääne pool oli 80 cm laiune sekundaarne

vundament, mis on kuulunud hilisemale kabelile. Et viimase uurimine esialgu eesmärgiks ei olnud - esialgu piisab Freymuthi andmeist - siis seda ulatuslikult lahti ei kaevatud. Varasemate konstruktsioonide uurimiseks eemaldati osa vundamendikive.

Olulise lisa eeskoja ehitusloo selgitamisel pakub kiriku põhjaseina väliskülje vaatlus. Soklitsooni lõpetab siin taas S-kujulise profiiliga simss. Detailsemal vaatlusel võib siin jälgida kahte ehitusjärku: kabelite vaheseina alias algse kontraforssi joonel on nurgaplokk (osalt parustatud profiiliga). See detail kinnitab seisukohta, et esialgu on kirika põhjaküljel alustatud kontraforsside ehitamist. Muudetud ehituskavade järgi lisati ka kabelilööv ning kabelite välisseinte kujundamisel kasutati simsikive, mis ilmselt saadi algse põhjaseina lammutamisel.

Kontraforssi tsoonis on olukord taas sarnane lõunaküljega: nurgaplokkile järgneb idas veel kaks simsikivi, edasi aga maharaiutud müüritis. Viimasest simsikivist 5 cm ida pool algab aga vertikaalne maharaiutud sisekivide tsoon. Viimaseid ei saa teisiti interpreteerida kui jälgi algsest portaalieeskojast. Ent nii nagu üldse kogu põhjakülge ei valminud algsete kavade kohaselt, nii jäi ilmselt realiseerimata ka portaalieeskoda. Nimelt on sidekivid jälgitavad 16 tellisrea kõrguselt (8 sidekivi), ent juba veelgi varem - alates 11. reast sokli kohal algab uus vertikaalne sidekivide rida, mis on esimesest 42 cm võrra lääne pool. Viimase kontuur ühtib eespoolkirjeldatud sekundaarse kabeli vundamendi välisjoonega.

Portaalist ida pool osutus eeldatava eeskoja vundamendi otsi-

mine tagajärjetuks - üksikud maakivid kõnelesid küll mingi alaehitise olemasolust, kuid see on tugevasti lõhatud ning pealiskaudseidki gabariite ei võimaldu määrata. Portaali idapoolse palendi joonel puhastati välja põhja-lõunasihilise ahta tellismüüri fragment. Selle alt 51 cm laiuse müüri rajamissügavus on 64. 88; säilinud on ta 5 kivirea kõrguselt. Müür on rajatud ebahütlasele (tühemikkudega) täitepinnasele (muld + tellisetükid). Müür on ilmselt sekundaarne; et ta ehitatud ulatub portaali palendibaasi alla, siis on ta ehitatud portaaliga üheaegselt või varem. Müüri funktsioon on selgitamata.

Kiriku välisseina sokliosa on siin säilinud märksa halvemini kui portaalist läände jäävas lõigus. Üleminekut vundamendilt soklile markeerib osaliselt säilinud rulaadkiht. Sellest kõrgemal on sokkel ca 0,5 kivi paksuselt maha raiutud - ilmselt seoses kabeli ehitamisega. Ka siin on säilinud algse kontraforsi soklisimsi nurgaplokk ja kaks tavalist simsiiki vii maharaiutud profiiliga. Ligikaudu viimase (s.t. läänepoolse) kivi joonel kulgeb taas vertikaalne maharaiutud sidekivide tsoon, millest lääne poole jääv seinapind on raiumisega hütlaseks kujundatud - tunnused, millest saab järeldada rajamisel olnud portaalieskoda.

Erinevalt läänepoolsest lõigust on soklisimsis ainult endise kontraforsi ulatuses - nurgaplokkist ida pool need puuduvad. See detail kinnitab oletust, et uut kabelit hakati ehitama üheaegselt kabellööviga. Vastav müürilõik kujunes ju kabeli siseseinaks; interjööris sellist simsi ei kasutatud ning siin piirduti olemasolevate plokkide tasaseksraiumise-

ga, kuna juurdeehitatavale seinale (kabellöövi välissein) neid ei lisatud.

Põhjaportaal.

Meenutatavasti O. Freymuth väitis, et portaal on ise sekundaarne, kuid selle alaosas on säilinud algse portaali baas. Meie vaatlused seda seisukohta ei kinnita. Põranda või vundamendi tasandilt (67.50 - 67.57) algavad portaali palendi baasiosad on ülejäänud seinamüüritise suhtes sekundaarsed nii nagu portaali raamiv müüritiski. Baasid on laotud tellistest, neist idapoolne on paremini säilinud (kuni kõne kivirea ulatuses).

Põhja-kabellöövi võlvik.

Samalt vaatluse vundamente. Läänepoolse kabelle vaheseina (algse kontraforssi) vundament kaevati välja kabeli loodeosas. See osutus vähe kui 80 cm kõrguseks. Müüri taldrik on kõrgusel 64.84 ning see on rajatud tellisetükke sisaldavale täitepinnasele (muld). Vundament on laotud tellistest, müüri ladu on lohakas ja paksude vuukudega. Vundament lõpeb kõrgusel 65.60 rulaadkihiga. Meil jääb lahtiseks, kas seda saabki lugeda algsele kontraforssile kuuluvaks. Nimelt selgus müüritist sondeerides, et vundamendi välispinnast ca 46 cm sügavusel on siingi kõva pind - võimalik, et müüritis. On võimalik, et viimatinimetatud müür ongi põhivundament, kuna väljapuhastatud müür kajutab endast mingil põhjusel juurdelisatud vundamendilaidendit. Vähemalt senistel andmetel (1976.a. kaevamised) on kabelle vaheseinad vägagi korralikult vundeeritud.

Järgnevalt algse põhjaseina väliskülg. Vundament toetub mulda sisaldavale moreensavile. Alumised kivid ulatuvad kõrguseni 64.24; kivid on paigaldatud ilma mördita. Järgneb ca 10 cm

paksune liiva-mulla kiht. Alates kõrgusest 64. 58 on vundament laotud mördiga. Viimast on kasutatud ohtralt, täiteks ka tellisetükke. Määr lõpeb kõrgusel 65. 60 rulaadkihihiga.

Tinglikult saab alusmüüriks nimetada ka kabellöövi põhjaseina joonel paiknevat müüritist. Nii nagu selle kohal paiknev portaal, on ka alaehtis sekundaarne. See koosneb 1 - 2 reast suurimastest maakividest, mille peal on mördist paksem tasanduskiht, millele järgneb servitellistest põrand või lävi. Viimane on kõrgusel 65. 60 - 65. 50.

Kabeli lääneseina müüritist on oma alaosas maha raiutud ning sel kujul pakub vähe informatsiooni algse lahenduse kohta. Märksa rohkem ütleb kabeli idakülge. Esialt puhastati siin välja 196 cm pikkune ja 56 cm paksune juurdelaotud müüriosa, mis oli säilinud 4 tellisrea kõrguselt. Juurdeehitis on seotud trepikäigu rajamisega. Pärast fikseerimist see müürifragment lammutati. Lammutamisel selgus, et juurdeladu toetub põrandale, mis on omakorda sekundaarne ruumi vanemate ehitusosade suhtes. Nimetatud põrandat käsitleme allpool. Pärast müüritise lõplikku puhastamist selgus järgmine pilt. Seina põhjaseinas on korralik gooti süsteemis ladu, kuna lõunapoolne lõik on raiutud. See Üleminekujoon tähistab algse põhjaseina väliskülje kontrakturi. Erinevalt teistest põhjakülje kontraforsidest puudub siin (kabeli põhjapoolses osas) traditsiooniline S-profiiliga soklisimss. Selle asemel on siin kõrguseni 66.22 ulatav 2 kivirea kõrgune lame süvend, mis on kujundatud raiumise teel. Süvendi lõunaosas oli ~~ka~~ säilinud kahe 28 cm pikkuse tellisploki fragmendid, mille esikülge oli maha raiutud. Samuti oli raiutud süvendist allapoole jääv seinavõi sokliosa - ilmselt

ssoses trepi ehitamisega.

Seega naturis säilinud fragmentide põhjal siinset sõlme rekonstrueerida ei ole võimalik. Küll aga oleme analoogset kahe tellisrea kõrgust süvendit sarnases tsoonis varem kohanud - nimelt lääneportaali eeskoja juures (1976.a.). Seal puudus samuti traditsiooniline soklisüüsi, selle asemel oli teiseleandse profiiliga süüsi, mis oli paigaldatud lamelasse süvendisse. Käsitletav lõik põhjaosas kuulub samuti kõigi seldeuste kohaselt portaali eeskojale ning on usutatav oletada, et eeskoja sisekülje alaosa oli kujundatud sarnaselt, nagu teame olnud lääne-eeskoja väliskülge.

Algse põhjaseina sisekülge kaevati taldmikuni lahti kaevandi idaosas. Määr on vundeeritud 85 cm sügavuselt (algne põrandapind kõrgusel 65.55, taldmik 64. 70). Vundamendi alaosa on ca 40 cm kõrguselt laotud kuivamäärina - maakivid on pakitud mullega. Vundament on laotud kitsasse kraavi; seda näitab segi-pööramata kihtidega pinnaseprofiil vundamendi vahetus läheduses. Vundamendi ülaosa on laotud mördiga; viimasega on silutud ka külgpind. Vundamendi pealispind on vormistatud serviti laotud tellistest ning moodustab 54 cm laiuse horisontaalse astme, mis on kaetud mördiga. Sokkel on kabeli ulatuses peasegu täielikult lamutatud (säilinud kahe tellisrea kõrguselt); see siiski saame määrata algse portaali sisekülje gabariidid: 194 x 97. Portaal ise on täielikult hävitatud.

Põhjalöövi võlvitugede vundamendid - need puhastati välja vaid osaliselt - on laotud selkirjeldatud põhjaseina vundamendiga üheaegselt. Läänepoolse (IV) esendtoe baasi vorm on tuttav

juba varem läbikaevatud lõikudest. Käll pole idaküljel säilinud polügooni liituvaine seinaga, sest siin on kontraforsi (kabelite vahessina) idakülg õhemaks raiutud.

Kaevandi idaosas - V kontraforsi juures - oli situatsioon veidi teisane. Osutus, et väljakaevatud seinamüüristiku alaosas oli säilinud juurde laotud 1,5 kivi paksune tellismüür, mis ulatus 66 cm võrra ka kabellöövi võlvikusse. Ilmselt kuulub juurdeladu samasse ehitusjärku kui kabeli idaosas paiknenud müüristis. Pärast fikseerimist müür lammutati. Järgnevalt leiti kõrgusel 65. 24 sekundaarne põranda fragment. See oli põhiliselt laotud diagonaalselt paiknevatest tellisplaatidest. Ouline detail selgus aga Y eendtor baasi läheduses. Nimelt oli baasiga vahetult külgnevas algse põhjaseina sokliosas säilinud algse sisesokli simsi fragment - see moodustas horisontaalse kantis liistu, mille alaosa on süvarihvatud. See on seni ainus lõik, kus sisesokli simss on säilinud.

Ka antud kaevandis fikseeriti mitmel tasandil olevaid põrandafragmente. Madalaim neist on tellistest; mõneti on püütud jälgida kelasabaustrit. Selle kõrgus kabeli põhjaküljel lammutatud juurdelao all oli 65. 74 - 65. 82; kagunurgas ning ka põhjalöövis V kontraforsi joonel oli 65. 88 - 65.86 ning edelanurgas 65. 82. Selle perioodi põrandad torkavad silma suure kaldeusega.

Järgnevalt fikseeriti põrandafragment kabeli kirdeosas - see oli ehitatud vastu trepikäigu juurdeladu. Põrand on laotud tellistest ja ca 8 cm paksustest tellisplaatidest mörtalusel; kõrgus ca 65. 98.

Kõrgusel 66. 16 leiti kabeli edelanurgas paest sillutise-
kive - ilmselt need olidki Freymuthi poolt paljukäsitletud 'pa-
sikplaadid'. Arvestades aga nende kõrgust, samuti ka asjaolu,
et need paiknesid varisemisprahil, on välistatud nende plaatide
kuuluvus kesksaega. Tõenäoselt pärinevad need 19. sajandist, mil
raamatukokku pääses läbi varemete ning tegemist on lihtsalt
sillutise plaatidega.

Kaup Alttoa

Kaup Alttoa

I l l u s t r a t s i o o n i d e l o e n d

Šurf 1/77.

- 1. Vaade kaevandile läänest.
- 2. Tornni põhjasein; vasakul algne kontraforss soklisimsiga, maharaiatud pind tähistab trepitorni tsooni.
- 3. Trepitorni alaosa liitumine kontraforsiga.
- 4. Trepitorni alaosa edelanurk. Vaade kagust.
- 5. Sama detail.
- 6. Trepitorni alaosa liitumine lääneseinaga.
- 7. Trepitorni alus. Tagaplaanil sekundaarne põrand.
- 8. Vaade trepi juurde viiva käigu põhjaküljele sondeerimise käigus. Vaade kagust.
- 9. Sama pärast müüritise lõplikku puhastamist. Taga keskel keerdtrepi spindel.
- 10. Keerdtrepi liivakivist spindlifragment.
- 11. Lääneseina fragment kaevandi kaguosas. Näha soklisimss (palgi all), sellest paremal sekundaarne müüritis.
- 12. Lõunakülje kontraforss.
- 13 - 14. Leitud klaasesemeid.

Šurf 2/77.

- 15 . Vaade IV kontraforsile lõunast. Näha maharaiatud sidekivide rida.
- 16. Soklisimss kontraforssi lõunaküljel.
- 17. Portaalieeskoja lääneseina säilmed. Vaade lõunast. Vasakul uue kabeli müür; selle kõrval uue kabeli põranda fragment.

18. Sama, vaade idast. Taga paremal sekundaarse portaali palendi baas, selle ees sama ajajärgu graniidist lävekivi.
19. Portaali seeskoja idaseina rudiment. Vaade läänest.
20. Sama detail.
21. V kontraforsi säilmed. Vaade lõunast.
22. Vaade portaali seeskoja põhjaosale kagust. Algse välisseina läänepoolne osa on osaliselt välja puhastatud. Tagaplaanil sisekülje portaali orb.
23. Portaali seeskoja läänekülg. Vundament ja sein ei kulge paralleelselt. Taga keskel sekundaarne portaal.
24. Vaade hilisema portaali lääneküljele põhjast.
25. Vaade kaevandile kirdest.
26. Sama detail. Keskel osaliselt väljapuhastatud portaali sisekülje orb. Ees keskel fragment II põrandast.
27. Vaade lõunaseina vundamendi- ja soklitsoonile kagust.
28. IV võlvitoe baas lõunaseina juures.
- 29 - 30. V seaditoe baas.
31. S-5 piilari alaosa. Vaade edelast.
32. Sama detail.
33. Kasutamata hauaplaat kesklöövi lõunaosas.
- 34 - 37. Rootsiaegsed matused, lõunalöövis.

Šurf 3/77.

36. Põhjakülje portaalist läände jääv tsoon osaliselt väljapuhastatuna.
37. Sama kaevamiste lõppjärgus. All fragmendid soklisimsist. Keskel kahes vertikaalses tsoonis kulgevad sidekivid.
38. Soklisimss. Vasakpoolne kivi ja nurgaplokk kuuluvad kontraforsile, sellest paremale jäävad - kabellöövi välisseinale.

- 39. Sekundaarse portaali läänepoolse paleadi alaosa.
- 40. Portaalist itta jääv põhjaküsimine väliakülg.
- 41. V kontrafori alaosa fragment põhjaküljel. Näha maha-
rautatud profiiliga soklisimasi murgaplokk.
- 42. Portaali idakülje paleadi ja sekundaarse tellisemüür.
- 43. Kabeli loodemark. Vaade kagust.
- 44. Vaade kabeli ^{ida} põhjaküsimine. All hilisem müüritis.
- 45. Sama, vaade lõunast.
- 46. Juurdelao lamutamisel paljastunud põrand.
- 47. Kabeli ^{id} idaosas põhjaosa pärast lõplikku puhaatamist.
Seina alaosa sisserautatud sisse süvend.
- 48. Völvitoe baas IV kontrafori joonel.
- 49. Juurdelada põhjalöövi põhjaküljel.
- 50. Sama lõik pärast sekundaarse müüri lamutamist. Völvitoe
baasi kõrval sisesekli sisse fragment.
- 51. Sama detail. Esiplaanil sekundaarne põrand.

Fotod 1, 2, 4, 7, 8, 11, 12, 34 - O. Kirk.

Ülejäädud - K. Alton.

T-244
TAREU TOCHICIC
S. TOLU LAEVED
18.77.

235 (I)

NO. 10
T. 1

14

14

142

3

